

אצית והוא אזני (במדבר שם) וכן האוזן מציתה, ואין לשנות אחר דבריהם, ונראה שכוונתו למדרש הנ"ל עכ"ל.

הרי לנו מפורש בדברות חז"ל במדרש, ממש כדברי רש"י ז"ל שאצבון דהכא הוא אזני דבראשית, ושם גם מבואר הטעם שחזר בתשובה והאזין לתוכחת אהרן כנ"ל. ¹²³⁴⁵⁶⁷ויש להוסיף שאולי גם משום הא שחזר בתשובה שינו שמו שהרי בעל תשובה צריך לשנות שמו כאומרם בראש השנה (י"ז ב') ורמב"ם הלכות תשובה (פ"ב דוק). והשתא דאתינן להכי יש לומר שכאן דברי הפסיקתא זוטרתא אין הם דברי רבינו טוביהו ז"ל מגרמיה, אלא גם הוא ז"ל העתיק דברי המדרש הנ"ל, ודברותיו דברות חז"ל הם, ודוק.

והרי לנו שאכן שימש רש"י ז"ל ברוח הקודש וכיון לדברות חז"ל, וכמו שאמר רבינו אור החיים הקדוש ז"ל, ולא מטעמיה שכיון רש"י לדברי בעל הפסיקתא זוטרתא, אלא שכיון למדרש הנ"ל, ובזה עלו יפה דברות "אבי התעודה וראש המפרשים" ^{אוצר החכמה} (לשון הכנסת הגדולה יו"ד סימן קנ"ז הגה"ט אות י"ח), הוא רבן של ישראל רש"י ז"ל, ומשנתו שלמה, וכסאו נקי זיע"א.

סימן ט.

בענין עומק משנת רש"י

[וביאור לשון "כלומר" בדברי רש"י]

א. אמר הצעיר יעקב חיים סופר נר"ו: אחר שחיבורי זה רוב ככל עניינו להביא תועלת לצעירי התלמידים דכוותי, אמרתי לנפשי טוב נכון והגון להביא ולכתוב כאן מעט מהרבה מדברות רבותינו גאוני הדורות זיע"א, אשר הפליגו טובא בחובתינו לדקדק היטב היטב, ולעיין למאוד מאוד, כלשון הזהב של "רבינו הגדול אבי התעודה וראש המפרשים רש"י ז"ל" (כנסת הגדולה יו"ד סימן קנ"ז הגה"ט סק"יח), "אשר לא היה כמוהו מפרש לשונות על כוונת אומרים" (רשב"ץ בהקדמתו למגן אבות על אבות), רש"י רבינו איש האלהים (רשב"א ח"ד סימן צ"ד), שהיה אוצר בלום לתורה להלכות ואגדות (רמב"ן במדבר ל"ב מ"ב), ובעזה"י אחשוב שיהיה בזה חיזוק גדול ותועלת מרובה למעיינים שליט"א, והיה זה שכרי.

תחילה וראש הנני להביא בס"ד דברות קדשו של רבינו המאירי ז"ל בפתיחת ביאורו למסכת אבות (דף נ"ד): "וראש לכל החיבורים שנתחברו דרך פירוש הוא פירוש רש"י ז"ל, ואם רבו הלוחמים עליו, כלי זיינו עליו ותשובתו מתוך דבריו, כולם נכונים למבין, אין מעלתו ניכרת רק ליחידים, כי במילה אחת יכלול לפעמים

תירוצים של חבילי קושיות". ודוק היטב. [ובענין אם רש"י ז"ל פרשן היה או גם פסקן, נתבאר בס"ד בפרוטרוט מפי סופרים וספרים בקונטרס מיוחד, ומהדורה קמא שלו נדפסה במכתב הערותי שבספר "אמרות טהורות", ועיין בזה בחיבורי כנסת יעקב (סימן ו' אות ו' דף קמ"ד), ובחיבורי שם בצלאל (סימן ל"ה אות ה', ושם סימן ל"ו ד"ה והנה), ובתשובתי הנדפסת בספר מאור לאש וצרף לכאן. ועיין היטב בחיבורי ברכי נפשי ח"ב (סימן ז' אות ב' ד"ה וגם דף ע"ז) עש"ה, ועוד יתבארו הדברים היטב בעזר האל וישועתו].

וגאון קסטיליה רבינו יצחק קנפנטון ז"ל בספרו המופלא דרכי התלמוד (סימן י"ב דף נ"ט) כתב: "מנהג רש"י ז"ל ושיטתו היא שלא לדבר דבר ושלא להוציא מלה בלשונו שלא לצורך, ר"ל כי כאשר ידבר דבר על לשון התלמוד הוא או לפרש בעבור כי הוא סתום, או להיות נשמר מפירוש אחר מוטעה, או מאתקפתא או קושיא או דוחק, או לתקן הלשון", ועוד עיין שם בארוכה שהרבה בכללי לשון רש"י ז"ל ע"ש. ותלמיד הגאון רבי יצחק אבוהב ז"ל, מר ניהו רבה רבי משה ן' דאנון ז"ל כתב בכללי התלמוד אשר לו (כת"י): "רש"י ז"ל דקדק מאוד בלשונו שרמז כמה חידושים בשינוי אות", הביא דבריו הגאון חיד"א ז"ל בספר שם הגדולים (ערך רש"י דנ"ח ע"ד) ע"ש.

גם רבי שמואל סיריליו ז"ל שאף הוא היה תלמיד רבי יצחק אבוהב ז"ל וממגורשי ספרד, כתב בהקדמת ספרו כללי שמואל (ד"ז סע"ב): "וזהו זהיר בלשון רש"י ז"ל מקושיא ובלשון ההוא או בתיבה ההיא בא לתרצה", ועיין בדבריו שם בארוכה שכתב כללים רבים מאוד בלשונות רש"י ז"ל וסגנונו ע"ש.

וכיוצא בזה תמצא לעמיתו הוא רבינו הרדב"ז ז"ל בכלליו שבסוף ספר מהררי נמרים שהרבה בכללים בסגנון משנת רש"י ז"ל ובהבנת לשונותיו וכוונותיו עיין שם.

וגם רבי יעקב ן' חביב ז"ל, שאף הוא ממגורשי ספרד, כתב בהקדמתו לספרו עין יעקב: "הלא ראינו במקומות רבים דברי רש"י ז"ל בפירוש הענין בלשון קצר גדול האיכות" וכו', והאריך שם בדוגמה וסיים: "ורש"י כתב בפירושו מאמר קצר גדול האיכות ולא זכרתי זה רק לפרסם התועלת הגדולה המגיעה אלינו מדברי רש"י ז"ל בלשונו הקצרה להבנת כוונת מאמרי חז"ל" וכו' ע"ש, ודוק.

ובחיבורי ברית יעקב (סימן ב' הערה י') כתבתי שם בס"ד שרבים מכללי הפסק וכללי דרכי העיון משותפים הם לכל גדולי ישראל מספרד שלאחר הגירוש, וכפי שקבלום מרבתיהם יוצאי בית מדרשו של גאון קסטיליה רבי יצחק קנפנטון זצ"ל, וגם מכאן הוכחה ברורה לזה ודוק היטב.

ורבינו המהרי"ק ז"ל בתשובותיו (שורש קס"ט רצ"ט ע"ב) כתב: "ולכן תפס לו רש"י ז"ל זה הלשון דמשמע הא והא בלשון קצר וצח כדרכו של רש"י ז"ל בפירושו בכל התלמוד, שכולל כוונה מרובה במעט דברים", ודוגמא לדבר יראה המעיין בתשובות מהרי"ק (שורש קס"ז) שרבינו מהרי"ק ז"ל חשף זרוע קדשו ודלה מרגליות ופנינים מלשון רש"י ז"ל, וכך כתב שם (רצ"א רע"ג): "ומה היה קשה לו לרש"י שפירש כל האריכות הזו וגם מה חידש לנו הלא פשט התלמוד הוא בהדיא כן" וכו' עיין שם בארוכה.

ונאון קדמון זה כחמש מאות שנה, הוא הרב המובהק רבי שמואל קלעי ז"ל, חתן המלך דוד הרד"ך מקורפו ז"ל, כתב בספרו משפטי שמואל (סימן ק"כ דקנ"ב סע"כ): "מנהגו של רש"י ז"ל שבמילות קצרות מרגיש חבילי קושיות" ע"ש, והגאון רבי בצלאל אשכנזי ז"ל בשיטה מקובצת כתובות (ה' א' ד"ה ברכה) כתב: "ודברים פשוטים כתב כאן רש"י ז"ל, ואין דרכו כן בכוליה תלמודא", ועוד לו שם (מ"ח ב' ד"ה תגא): "וזהו שכתב רש"י בקיצור לשונו ורב חכמתו, וכו' וכל זה דקדק רש"י בלשונו הקצר והטהור" וכו' ע"ש.

ובהקדמת ספר נחלת יעקב על פירוש רש"י לתורה מהגאון המובהק רבי יעקב ז"ל מר בריה דהגאון משאת בנימין ז"ל כה כתב: "עד השמש יצא על הארץ המאור הגדול לממשלת ביום ובלילה המפרש הגדול רש"י ז"ל רבן של כל הבאים אחריו, והאיר עינינו בפירושו קיבץ פעלים לתורה ועשה פירושים לתורה שבכתב ושבעל פה בלשון צח וקצר מוכן ומוכן אפילו לבר בי רב דחד יומא ולתינוקות של בית רבן, ואף על פי כן זה הים גדול ורחב ידים עמוק מאוד עד היסוד, ואין כל אדם יודע לשוט בדברי רש"י ז"ל הלא תראה תמיד שהפוסקים חלוקים בכוונת רש"י, הרי לנו שפירושו סוכל ומקבל כל הגוונים שבמלות קצרות אסף הרבה, וגם כשתעיין היטב תמצא כל מה שטרחו להקשות בעלי התוספות ז"ל כבר בא רש"י וקדם להם שעה קלה ותירץ הכל, וגם אגב אורחיה העמיד תילי תילים של הלכות פסוקות וחדושי דינים את הכל כלל וצלל בקב נקי" עיין שם בארוכה.

ואחד מהפרשנים היותר מובהקים של רש"י ז"ל בפירושו לתורה, הוא הגאון המובהק רבי דוד פארו ז"ל, לא יכל לכבוש התפעלותו וכתב בספרו המצויין משכיל לדוד (פרשת ויקרא ד"ה הכהנים רפ"ט ע"ד): "אבי ראה נא עד היכן מגיע כח הדיבור של רבינו רש"י ז"ל בדקדוק לשונו מודיע ומשמיע עומק ההלכה, דלהודיע זה נתחכם רש"י ז"ל ושינה מלישנא דקאמר לעיל" וכו'.

ומחותנו הוא הגאון רבינו החיד"א ז"ל לא נלאה ופעמים הרבה לימדנו והודיענו הכלל הגדול והוא: "רש"י ז"ל על כל אות ועל כל טיפת דיו יושב

שבעה נקיים וככתוב בספרו שו"ת יוסף אומץ (סימן פ'), ובספרו שו"ת חיים שאל ח"א (סימן ע"א אות ג'), ובספרו נחל קדומים (פרשת וארא אות ד'), ובספרו רוח חיים (דרוש ט"ו דקפ"ט סע"ב) ועוד.

חידושי

ושם כחיים שאל ח"א (סימן מ"ח ד"ה מן) כתב הגאון חיד"א ז"ל: "וכבר ידוע דרש"י ז"ל דקדק בדבריו מאוד, ובשינוי אות בא ללמד הלכתא גבירתא", ובספרו **כסא דוד** (דרוש כ"א דצ"א ע"ב) כתב: "דרכו של רש"י לדקדק אפילו באות אחת כידוע", ובספרו **מחזיק ברכה** יו"ד (סימן מ"ה אות ז' ד"ה ומעין) כתב הגאון חיד"א: "ורש"י ז"ל רוח ה' נוססה בו לכתוב תיבה אחת ולהודיע עוצם כוונתו", ובספר דרשותיו **כסא דוד** (דרוש ב' ד"ז סע"ג) כתב: "ומתוך הדברים אתה תחזה כמה גדול כחו של רש"י ז"ל לכוין אל האמת, ורוח ה' דבר בו", ובספרו שו"ת חיים שאל ח"א (סימן ע"א אות ג') כתב: "ומה שכתב הרשב"ץ ז"ל דרש"י אגב שטפיה כתב כן, זו היא שקשה על מאור הגולה רש"י ז"ל אשר על כל טפת דיו יושב עליה שבעה נקיים, ויהי הקציר אמיץ, ומדקדק רש"י אפילו על אות אחת כמפורסם, ואיך כאן שינה מדתו של שלמה וכתב שקר ח"ו, וכדא מלבו אגב שיטפיה, אבל אין ספק כי כל דברי רש"י ז"ל אמרי צדק ואפילו אות אחת יסודתה בהררי קודש דברי חז"ל" וכו', ובספרו ברכי יוסף יו"ד (סימן ט"ז אות א') כתב: "אמור מעתה רש"י ז"ל בחכמה יסד אר"ש וכמדתו לכל רוח חכמה".

והגאון רבי יצחק חבר ז"ל בשו"ת בנין עולם יו"ד (סימן ל"ב) כתב: "וידוע דרכו בקודש של רש"י ז"ל שדקדק מאוד בלשונו, ולא יכתוב שפת יתר ללא צורך", והגאון האדיר מהרש"ז מלובלין ז"ל בשו"ת תורת חסד אה"ע (סימן מ"ד אות ה') כתב: "ומדוקדק לשון רש"י ז"ל כדרכו לבאר במילות קצרות את מילות התלמוד וכו', ומי שיש לו שכל ישר, ונפשו איוותה לדקדק בלשון רש"י ז"ל, מאמין שרש"י ז"ל דקדק ומנה מילות התלמוד כמרגליות ע"ש.

ורבה של לבוב הגאון רבי יוסף שאול נתנזון ז"ל בשו"ת שואל ומשיב מהרורה חמישאה (סימן מ"ז דמ"ד ע"א) כתב: "והנה רש"י ז"ל האריך, וכבר נודע הפלגת דקדוקו כי רב הוא" וכו', ובשו"ת יד יצחק ח"ב (ר"ס קס"ג) כתב: "ואני אומר דנודע דדברי רש"י ז"ל הם בדקדוק רב, והיה סופר ומונה אותיותיו ובחר לשון קצרה, וכמו שכתב בשו"ת מהרי"ק והובא בהסכמת הגאון או"ח ז"ל על שעה"מ ע"ש, ולכן לא האריך רש"י ז"ל ורמז על הכל בקצרה" וכו'. [ובספר שער המלך שלפני לא נדפסה הסכמת הגאון או"ח (אור חדש), ולפי הנראה נתכוין לדברי המהרי"ק שהבאנו לעיל ודוק].

ומענין מאוד לשון רבינו הרדב"ז בכלליו שבסוף ספר מהררי נמרים (רי"ד ע"ב) שכתב לבאר מדוע רש"י ז"ל פעמים כותב קא סלקא דעתך ופעמים כותב דקא סלקא דעתך, וזו לשונו: "ומה שאמר דקא סלקא דעתך שהאריך אות הדל"ת פירושו כך זה שאני מקשה לך או שאני אומר לך משום דקא סלקא דעתך, וכשאומר קא סלקא דעתך הרי הוא כחצי קא סלקא דעתך ולא יותר שאין נראה זה הדבר שעולה בדעתנו בשלמות" ע"ש.

הרי שלתוספת אות אחת שרש"י ז"ל כתב והוסיף, קורא רבינו הרדב"ז ז"ל שרש"י האריך... והבן כי הרבה יש להבין.

ודע דבכללי התלמוד הנדפסים במסכת ברכות (דמ"ז רע"ג) העתיקו לשון הרדב"ז ז"ל דלעיל לחצאין, ואין שום הבנה לדברים עיין שם, וצריך לתקן כאשר העתקתי לעיל ודוק היטב.

ומכל מה שהבאנו בס"ד תבין היטב פסק רבינו הרא"ש ז"ל ופקודתו בספרו ארחות חיים (אות ל"ז): "ופירוש רש"י תדקדק בו כאשר תוכל", כי לשון רש"י כולל וסובל הכל, והיינו נמי דקאמר רבינו השל"ה הקדוש במסכת שבועות שלו (דף ל'): "כי בכל דיבור ודיבור של רש"י ז"ל יש בו ענינים נסתרים מופלאים כי חיבור החיבור שלו ברוח הקודש, צאו וראו בפירוש רש"י על התורה שהקורא סובר שהוא קל, וראו ברבי אליה מזרחי ובכל מפרשי דבריו ותמצאו נפלאות, ורש"י על התלמוד גם כן הוא מרועה אחד נתנו" עיין שם. נומה שכתב השל"ה שחיבורי "רש"י ז"ל ברוח הקדש נתחברו", כבר הארכתי בזה מפי ספרים וסופרים בחיבורי הנכחי לעיל (סימן ח') עיין שם וצורף לכאן].

ולענ"ד הרוצה לראות וללמוד איך יש לנו לעיין ולדקדק טובא טובא בדברי רש"י ז"ל, ורוצה לטעום ולהרגיש נופת צופת מטעמי ומעדני רש"י ז"ל, יהא רגיל בספר חידושי מהר"י בירב ז"ל על מסכת קידושין, ובדברי רבינו בצלאל אשכנזי ז"ל בשיטה מקובצת מסכת כתובות, ולרעו ועמיתו רבי יעקב קאשטרו ז"ל בספרו תולדות יעקב על מסכת ביצה, ובדברי הגאון המובהק רבי עזריאל רקובסקי ז"ל, בספרו היקר שלמה משנתו על מסכת ברכות, ואז יראה הוד ויפעת פירושי רש"י ז"ל ועומק אין חקר כוונתו, וירוה מדודי סוד טעמיה ומסתר צפונותיה של תורת האדם הגדול בענקים, עטרת תפארת המפרשים, רבן של ישראל, רבינו רש"י זצ"ל.

ובחיבור מיוחד אשר חנני השי"ת ברחמיו ורוב חסדיו, ואשר נקרא בשם אותיות רש"י הבאתי בס"ד ממקומות רבים להראות בעליל לעיני כל מעיין ה"י את אשר לימדנו רבותינו ז"ל שרש"י באות אחת מתרץ קושיות ומאיר סוגיות, ובכל אות ברש"י טובא גניז ונפקותא רבתי איכא, ובעטיו של נח"ץ אי אפשר לי כאן

מנוחת סימן ט שלום ח"ד נ

להרחיב את הדיבור, השי"ת יזכני להוציאו לאורה במהרה עם שאר חדו"ת, ויהיה לתועלת המעיינים בעזה"י. [ובהערה בסוף המאמר אביא בס"ד לדוגמא שלשה עדים, ועל פי שלשה עדים יקום דבר].

ב. והנה כל מה שכתבנו בס"ד עד כאן היינו כאשר רש"י ז"ל כותב סתמא, ועל דא פקדו וגזרו אומר רבותינו ז"ל שחייב המעיין לפקוח עיניו ולהשית לבבו לדברות רש"י ז"ל ועומק כוונתו, אבל הדברים קל וחומר בן בנו של קל וחומר לאותם המקומות שרש"י ז"ל נוקט וכותב כלומר, וביאורן של דברים כדלהלן בס"ד.

מסורת בידנו מגאוני קמאי ז"ל שכל שרש"י ז"ל כותב לשון כלומר, טובא טובא גניז ביה, וכהגדרת הגאון רבי שמואל סיריליו ז"ל בהקדמת ספרו כללי שמואל (דף ז' סוף ע"ב): "ולפעמים אומר רש"י כלומר, והכוונה שבא להעתיק דברי התלמוד בדברים אחרים שהם מבוארים יותר כי כפי דברי התלמוד איכא לספוקי" ^{אוצר החכמה} ע"ש.

ורבינו הגאון החבי"ב ז"ל בספרו שיירי כנסת הגדולה או"ח (סימן תקמ"ג הגב"י אות א') כתב: "מסורת היא בידנו דאין לך שום מפרש שיאמר כלומר או פירוש אלא כשאפשר לומר פירוש אחר, ובא לשלול אותו, או שהוקשה לו שום קושיא, ואומר כלומר לתרץ הקושיא ההיא", והגאון הקדוש רבינו חיים ן' עטר ז"ל בספרו פרי תאר יו"ד (סימן כ"א סק"ב ד"ה ואחרי דל"ב ע"ד) כתב: "רש"י ז"ל כל עצמו לא אתא אלא לשלול פירוש זה, כי הן אמת פשטא דלישנא משמע וכו' לכך פירש רש"י ז"ל כלומר, והוי יודע דכל מקום דכל דנחית רש"י ז"ל לומר תיבת כלומר הוא לצד דלא מפרשי מילי להדיא" וכו' ע"ש.

והכתן הגדול מאחיו הגאון רבי ישמעאל הכהן ממודינא ז"ל בספר תשובותיו זרע אמת ח"א או"ח (סימן צ"ג) כתב: "וצריך ביאור מה הרגיש רש"י ז"ל דכתב כלומר, ומאיזה פירוש נאייד" ע"ש.

ואכן פרשנו המצויין של רש"י ז"ל הוא הגאון רבי אברהם אבוקארט ז"ל ממגורשי ספרד בספר הזכרון שלו על פירוש רש"י לתורה מבאר בכל מקום שרש"י ז"ל נוקט לשון כלומר מה הרגיש רש"י ז"ל, וממה נשמר וממה בא לאפוקי, וכמפורש לו בספרו בראשית (י"ד ט"ז, ל"א ט"ז, ל"ב י"ח, ל"ג ח', ל"ז י"ח, ט"ל א') ובמדבר (ד' כ"ו) וכמצויין במבוא (שם דנ"ז ע"א) עיין שם.

ומהא למד רבינו זיע"א עמוד ההוראה הפרי מגדים ז"ל לדקדק גם בלשון רבותינו הט"ז והש"ך והמג"א זיע"א כשכותבים כלומר ממה נשמרו ומאי קא משמע לן, ולדוגמא אציין לפרי מגדים או"ח (סימן תנ"ב א"א סק"ד), ויו"ד (סימן ע' שפ"ד סקכ"ט,

וסימן פ"ז סקל"א, וסימן צ"א סקט"ז, וסימן ק"י סק"ב, ובפתיחתו להלכות בשר וחלב (ד"ה חתיכה) ע"ש ודוק.

וביאור לשון "כלומר" ראיתי לגאון המובהק רבי חיים הכהן ז"ל אב"ד טריפולי בספרו לב שומע (מערכת כ' אות ל') שכתב: "כלומר אנו רגילין לומר שרצונו לומר כולו מר והעתק ממדרגה למדרגה כן כתב הגאון באר שבע (סימן מ"ו) ע"ש. ונראה דכוונתו שר"ל כולו מר מענין חילוף על דרך מה שכתבו התוספות (ע"ז נ' סע"א) ומסורת הש"ס שם, במלת מרקולים שרצונו לומר מר קילוס חילוף קילוס, והכי נמי כלומר שהלשון כולו חילוף והעתק. ולי נראה ברור שתיבה זו היא מורכבת מן שתי מילות מן כאלו אמר, והבליעו האלפ"ן ועשו אותם מלה אחת וכדרך שהבליעו העי"ן באיבעיא להו עיין בערוך (ערך סד השני), ועיין לגאון חיד"א ז"ל בשער יוסף (דפ"ו ע"ב) "עכת"ד, וכדבריו ראיתי שכן כתב הגאון רבי אברהם הכהן מג'רבה ז"ל בספר ברית אברהם (מערכת ל' אות י"ג) ע"ש.

ובהערותי לספר לב שומע (מהדורת כ"ב תשל"ז דף כ"ד) כתבתי שכדברי הגאון לב שומע ז"ל שביאר כלומר דהיינו כאילו אמר, יש ללמוד מה שכתב בספר חידושי ופירושי מהרי"ק ז"ל על התורה (במדבר ה' י"ד): "ואולם הוסיף רש"י ז"ל כלומר לפי שהוקשה לו וכו', ולזה פירש שכוונת הכתוב כאילו אמר" וכו' וע"ש.

והוספתי להביא בס"ד פירוש חדש בענין "כלומר", והוא מדברות גאון עחינו רבי חיים פאלאג'י ז"ל בספרו עיני כל חי לעירובין (ק"ג א') שכתב: "יש להבין מה הוקשה לרש"י ז"ל לומר כלומר, דפותרין אותו לומר כולו מר דקשה להבנה, וכבר ראיתי להרב מנחת יהודא שיטה על ברכות שבת ועירובין דנחית לפרש כל המקומות דכתב רש"י ז"ל כלומר" ע"ש, הרי לנו פירוש חדש ומקורי דכלומר היינו כולו מר מלשון מרירות ודוק. [וכמו ספר מנחת יהודא שהזכיר הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל יש עוד כמה ספרים והם אבני שיש, וידות נדרים (עמ"ס נדרים) ועוד. ומה שכתב הרב המגיה שליט"א בלב שומע (שם דף כ"ד הערה א') לבאר מילת כלומר, תמהני שכתב מעצמו ולא ראה בגוף ספר לב שומע שכבר איהו גופיה ז"ל קדם וכתב כן עיין שם].

ומה שציין בלב שומע שם לדברי הגאון חיד"א ז"ל בספר שער יוסף (דפ"ו ע"ב), הנה תחת ידי נמצא ספר שער יוסף במהדורה חדשה ואי אפשר לכוון ציוני הדפים, ולפי הנראה כוונתו למה שכתב הגאון חיד"א שם (ט' א' ד"ה מידחא דצ"ה ע"א דפו"ח) וזו לשונו: "ורש"י הוצרך להדחק בפירוש לשון התלמוד מאי דהוה הוה וכתב כלומר, דכלומר בכל דוכתא היינו דלישנא איתקילא ליה" ע"ש. וכיצא בזה כתב

הגאון רבי כלפון משה הכהן ז"ל בספרו קול משה לראש השנה (ב' א' תד"ה ארבעה):
 "ונראה דמטעם זה כתבו התוספות כלומר, דבזכורני כשאומרים כלומר היינו
 שהלשון מתנגד לזה" ע"ש. [והן דבריו שנדפסו בירחון התורני אור תורה (שנה ד')
 תשל"ב, דף קמ"ד], ועיין בדברי הרב המגיה שליט"א שם].

וביאור נוסף בלשון כלומר, מצאתי בס"ד לגאון המובהק רבי חויתא הכהן ז"ל
 בספרו זכרי כהונה (מערכת כ' אות י"ב) שאחר שהביא ביאור הגאון לב שומע
 ז"ל דלעיל כתב: "ולי נראה לפרש בלשון כלומר שהוא כמו שמצינו כסבור, כמדומה,
 דר"ל היה סבור היה מדומה, והכי נמי כלומר היה לומר ר"ל שהיה לו לומר כך, אי
 נמי כלומר כ"ף היא כ"ף הדמיון ור"ל כמו לומר כך וכך, דהיינו כאילו אמר כך וכך
 כנלע"ד" ע"ש.

ומן הראוי היה לנו להאריך בשימושי וגדרי לשון כלומר, מתי מנהגו של רש"י ז"ל
 להשתמש בלשון כלומר, אבל כבר נתארכנו לנו הדברים, וגם מכללא בדברי
 רבותינו דלעיל שמעינן להו, וכגון שרש"י ז"ל כשנשמר מקושיא או מפירוש אחר
 משתמש בלשון כלומר, דוגמא תראה בדברי רש"י ז"ל פסחים (כ"ב ב' ד"ה מה) שבא
 לאפוקי מפירוש רבינו חננאל ז"ל ולכן פתח בלשון כלומר, וכדברי רש"י ז"ל מבואר
 בסנהדרין (נ"ט ב') והארכתי במקומו בס"ד, ועיין בחיבורי ברית יעקב (סימן ל"ה אות
 ה'), וכן כשלשון התלמוד אינו נהיר וצהיר, ויש בו מקום לטעות ובא רש"י ז"ל
 ומתקנו כותב כלומר, ודוגמא לדבר תמצא ברש"י ביצה (כ"א טע"א), וכמו שביארתי
 בס"ד בחיבורי ברית יעקב (סימן כ"ה הערה ב'), וכנ"ל בדברי רבותינו ז"ל, ועוד חזון
 למועד בעזר האל וישועתו.

* * *

הערה

לעיל סוף אות א' כתבתי שכל אות ואות בדברות רש"י ז"ל, יש בה נפקא מינה
 גדולה והרבה הרבה יש לעיין בכל אות ואות מדברות קדשו, ולפיכך דעת
 המעיין ה"י הנני לקבוע כאן ארבע דוגמאות, שמהם יראה ולימד המעיין איך בכל
 אות ואות מדברות רש"י ז"ל יש נפקותא גדולה, ותן לחכם ויחכם עוד, ומלבו
 מילין יוסיף, להגדיל תורה ולהאדירה אמן.

א. בענין הכחשת עד אחר

קידושין (ס"ו א') בעובדא דההוא סמיא, שעד אחד העיד שראה שאשתו דההוא
 סמיא קלקלה, ואמר לו רבו שמואל לההוא סמיא שאם העד נאמן עליך
 "זיל אפקא". ופירש רש"י ז"ל: "זיל אפקא, הואיל ולא הכחישתו" ע"ש.

ופשט לשון רש"י ז"ל דקאי על האשה, אשת הסמיא, הואיל והיא לא הכחישה לעד,
שמע מינה דשתיקה כהודאה, ולכן זיל אפקה, אבל כל שהאשה היתה
מכחישה לעד, אף אם בעלה ההוא סמיא היה שותק, ולא הכחישו סגי, ותו אין העד
נאמן, כי האשה מכחישתו.

והרבה זמן הייתי מהרהר ומעיין בדבר שנראה שצריך לומר בלשון רש"י ז"ל
"הואיל ולא הכחשתו" חסר י', ולא ככתוב לפנינו הכחישתו עם י', וקאי על
הבעל, על ההוא סמיא, דהואיל והוא שותק ולא הכחיש לעד, לכן יוציא כי לאו
בהכחשת האשה תליא מילתא.

ובס"ד כאשר חשבתי כן מצאתי שהעתיק בפירוש "רש"י" על הרי"ף שם, וכן
בביאור הרי"ן על הלכות הרי"ף שם שהעתיקו הואיל ולא הכחשתו, ולא
כנוסח ספרים דילן הכחישתו, ודוק היטב. [ועיין היטב בדברי הרב המאירי ז"ל שם]
ושמחתי למצוא בהמשך הזמן לגאון רבי יוסף ענגיל ז"ל בספרו גליוני הש"ס
קידושין שם שהביא משו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן (סימן קל"ג) שדן
בזה שצריך לומר בדברי רש"י ז"ל הכחשתו ולא הכחישתו והביא עדויות הספרים
ע"ש.

ועכשיו ממש בעת ההדפסה ראיתי שבהגהות החתם סופר לקידושין שם גם כן עמד
בזה, והביא שיש גורסין הכחשתו והיינו הסומא לעד, וציין לשו"ת הרשב"א
סימן אלף רל"ו ע"ש, והיא היא התשובה הנדפסת במיוחסות הנ"ל, ועיין פני יהושע
ומקנה קידושין שם, ושו"ת הגרע"א ח"א (סימן צ"ט), ופתחי תשובה אה"ע (סימן קט"ו
אות ט"ל) ואכמ"ל.

צא וראה וצא ולמד כמה כל אות ואות בדברות רש"י ז"ל, יש בה נפקותא
עצומה, וכמה החיוב מוטל עלינו לעיין ולדקדק בלשונו הטהורה של רש"י ז"ל
היטב היטב, וזה מה שרצינו לבאר בס"ד.

ב. בענין כתיבת גט בשליחות הבעל

גיטין (י"ט ב' וכ' א') בעובדא דאותו אדם שנתן ספר תורה לאשתו, ואמר לה הא גיטך,
ואמר תלמודא: "אמר רב יוסף למאי ניחוש לה, אי משום כריתות דאית בה,
הא בעינא וכתב לה לשמה, וכי תימא ניחוש דילמא אקדים ויהב זוזא לסופר
מעיקרא, הא בעינא שמו ושמה שם עירו ושם עירה" וכו'.

ופירש רש"י ז"ל: "לה לשמה יהב זוזא לסופר לכתוב אותה פרשה לשם גירושיה".
עד כאן לשון רש"י בדפוסים שלפנינו.

והראיני מו"ר הגאון שליט"א דברות קדשו של אותו גאון מובהק מאדירי עיר התורה קושטא, מר ניהו רבה, רבי אליה אלפנדרי זצ"ל, בספרו המופלא מכתב לאליהו (שער א' סימן א' ד"ה והנה ד"ג ע"א) שכה כתב: "מדקאמר תלמודא הא בעינן וכתב לה לשמה, משמע דליכא קפידא אלא משום דהוי שלא לשמה, אבל משום שלא כתבו הסופר בשליחות הבעל לא איכפת ליה, אמנם ראיתי ברש"י ז"ל שם במאי דאמרינן שם ודילמא אקדים ויהב זוזא לספרא, שכתב "לכתוב אותה פרשה ולשם גירושיה", וממה שכתב רש"י ז"ל ולשם גירושיה בוי"ו, משמע דאתרתי קפדינן, חדא שיכתוב אותה פרשה בשליחותו, ועוד לשם גירושיה דהיינו לשמה, ולפי זה הא דאמר תלמודא הא בעינן וכתב לה לשמה, היינו לומר דמלבד שכתבו הסופר בלי שליחות הבעל, בעינן נמי וכתב לה לשמה" עכ"ל. [ועיין בזה בשו"ת תורת חסד אה"ע (סימן כ"ד) ואכמ"ל].

והרי לך נפקא מינה עצומה לדינא מתוספת אות אחת בדברי רש"י ז"ל, שגירסת ספרים של הגאון רבי אליה אלפנדרי ז"ל ברש"י ז"ל היתה "לכתוב אותה פרשה ולשם גירושיה", ושמעינן דלכתיבת גט בעינן שליחות דבעל, וראיתי שכן הוא בנוסח תלמוד וינציא שנת ר"פ, וכן הוא בדפוס וורשא (מה שנקרא ש"ס יונתן), ואיני יודע מי הוא המגיה בתלמוד הנדפס בוויילנא (דפוס ראם) שהגיה ומחק מדברי רש"י ז"ל שלפנינו אות ו', וכן לא יעשה, ויש לתקן דבר זה ודוק היטב. [בספר תורתן של ראשונים על גיטין, וכן בספר "דקדוקי סופרים השלם" לגיטין שם, לא דברו בזה כלל ולא ידעתי למה].

ג. בענין שיעור גדלות בבן נח

מנהרריין (ג"ו סע"א): "תנו רבנן שבע מצות נצטוו בני נח דינין, וברכת השם, עבודה זרה, גילוי עריות, ושפיכות דמים, וגזל ואבר מן החי".

וכתב הרמב"ם ז"ל בחיבורו הגדול הלכות מלכים (פ"ט ה"י): "חייב [גוין] על אבר מן החי ועל בשר מן החי בכל שהוא, שלא ניתנו השיעורין אלא לישראל בלבד".

ורבותינו גדולי האחרונים ז"ל הוציאו מדברי הרמב"ם ז"ל הללו תולדה גדולה, והיא, דהרי שיעור גדלות דהיינו בן י"ג שנים ויום אחד הוא מכלל

שיעורין הלכה למשה מסיני וכאשר כתב הרא"ש ז"ל בתשובותיו (ריש כלל ט"ז) ועיין שדי חמד (מערכת ג' אות נ"ה סקמ"ו), ולפי זה בגוי אין לנו הלכה זו דשיעור גדלות בן י"ג שנה, שהרי לא ניתנו השיעורין אלא לישראל בלבד, ולגבי גוי הכל תלוי בבן דעת, ועיין בזה בשו"ת חתם סופר יו"ד (סימן קפ"ד וסימן שי"ז) ובספר ליקוטי הערות שם, וכן בספר מנחת חינוך (מצוה כ"ז אות ה' וסוף מצוה ק"צ) ובכל המצויין בשולי

הגליון (שם רקפ"ה ע"א), ועוד עיין בזה שו"ת טוב טעם ודעת מהדורה קמא (סימן צ"ד), ושו"ת שואל ומשיב מהדורה תליתאה (ח"א סימן ת"ב), ושו"ת זכר יהוסף (ר"ס קפ"ב), ושו"ת בן פורת (סימן ג' אות ב') ועוד הרבה ואכמ"ל.

¹²³⁴⁵⁶⁷אורח

ותמה אני על עצמי מדוע לא העירו הנך רברבי ז"ל מאות אחת בדברי רש"י ז"ל שלכאורה מתבאר ממנה באר היטב דרש"י ז"ל אינו סובר לחידושם, והוא דעיין יבמות (מ"ח א'): "עבד איש אתה מל בעל כרחו, ואי אתה מל בן איש בעל כרחו", ופירש רש"י ז"ל: "עבד שהוא איש אף על פי שהוא גדול וכן דעת ומלתה אותו בעל כרחו, ואין אתה מל בן איש, גר הבא להתגייר אין לו כח למול בנו גדול בעל כרחו" עכ"ל.

הרי שמדובר בגוי הנמכר לישראל לעבד, והנה אם היה רש"י ז"ל אומר גדול בר דעת היה מקום לפרש דכוונתו גדול דהיינו בר דעת וכדברי רבנן בתראי ז"ל, אבל רש"י ז"ל כתב גדול ובר דעת, ומפורש ששני ענינים הם, והכוונה גדול בשנים דהיינו י"ג שנים, וכן בדעת, ויש לראות אם עמדו האחרונים ז"ל בדברי רש"י ז"ל דמתבאר לכאורה דלא סבירא ליה החידוש הנ"ל, ועוד עיין פירוש המיוחס לרש"י אבות (פ"ה מכ"א) ודוק היטב.

ד. בענין דרם וקטע ראש חר מינייהו נח מריתחיה

חולין (נ"ג א'): "איתמר רב אמר אין חוששין לספק דרוסה, ושמואל אמר חוששין לספק דרוסה. כולי עלמא ספק על ספק לא על - אימא לא על. ספק כלבא ספק שונרא - אימא כלבא על. שתיק ואיתוב בינייהו - אימר שלמא שוי. קטע רישיה דחד מינייהו - נח מריתחיה".

ופירש רש"י ז"ל: "אימר כלבא, והא אמרינן אין דרוסה לכלב דאין לו ארס: על, ארי בינייהו וישב שם: שלמא שוי, עשה שלום עמהם, כדרך כמה חיות שנעשות תרבות וגדלות עם בני אדם ובהמות ואין מזיקין: נח ריתחיה, בהני ולא חיישינן לדריסה באחריני" עכ"ל.

ובשלמדתי הדברים דקדקתי בס"ד לשון רש"י ז"ל, שהרי התלמוד מדבר כשהדורס דרס אחד יחידי, וכדאמרו "קטע רישיה דחד מינייהו - נח מריתחיה", ואילו רש"י ז"ל כתב: "נח ריתחיה, בהני ולא חיישינן לדריסה באחריני", דוק מדבריו דוק כשדרס כמה, אזי אמרינן דנח ריתחיה, אבל לא באחד כפשט לשון התלמוד וכנ"ל ודוק.

ולפי זה תצא לנו נפקא מינה עצומה לדינא, דבחד אכן לא נח ריתחיה ועד שלא יהרג כמה אכתי הדורס בכעסו עומד, ובאמת תימה מנין לו לרש"י ז"ל זאת אחר שבתלמוד מפורש איפכא דבקטע רישיה דחד נח ריתחיה וכנ"ל.

ובס"ד אמרתי שברור הוא אצלי ששגיאה כל דהו נפלה בדברי רש"י ז"ל, ובמקום נח ריתחיה בהני ככתוב לפנינו, צריך לומר נח ריתחיה בהכי, והשתא אתא שפיר, ודברי רש"י ז"ל עולים בקנה אחד עם דברי התלמוד ודוק.

ונעלם ממני שלא ראיתי למי מרבותינו גדולי האחרונים בעלי ההגהות הנדפסים בש"ס ווילנא שהרגיש בזה, ופלא בעיני.

ועיינתי בתלמוד צילום דפוס ונציה (שנת ר"פ) וראיתי ששם הגירסה ברש"י כלפנינו ^{אוצר החכמה} "בהני", מכל מקום אחר שלדעתי הדברים מוכרחים ששגיאה נפלה בדברי רש"י, וגם הסברה מכרעת כן וכנ"ל, אמרתי שיש לאשר ולאשש דברינו, ולחפש בספרי רבותינו הראשונים ז"ל שמנהגם להעתיק לשון רש"י, ולשבץ דבריו תוך דבריהם (בסתם) ולראות איך גרסו.

ובעזרה"י כאשר חשבתי ודימתי כן מצאתי, וראיתי ששה עדים נאמנים שכולם העתיקו לשון רש"י בהכי וכאשר הגהתי, ולא כאשר כתוב לפנינו בהני, ^{נח"י 1234567} וכמו שנביא להלן.

הראשון הוא בפירוש הנקרא "רש"י על הרי"ף" חולין שם (דט"ז ע"א), וכן הוא בפירוש רבינו יונתן מלוניל ז"ל חולין שם (סוף דף ס"ה), ובפירוש רבי יהודה אלמאדרי ז"ל חולין שם (דף ס"א, והנקודתיים שם שיבוש ע"ש), ובחידושי הרי"י מנרבונה ז"ל חולין שם (דף ט"ז), ובנימוקי יוסף חולין שם (דף ס"ד), וכן הובא בספר שבלי הלקט (הלכות טריפות סימן כ"ב דר"ג סע"א), עיין בכל דבריהם ותמצא כן שהגירסה בדברי רש"י ז"ל היא בהכי, ולא כאשר כתוב לפנינו בהני, ודוק היטב. הרי שתלי"ת נתאמתה הגהתינו בדברות רש"י ז"ל, כן יעזרנו השי"ת תמיד לכרין לאמת אנס"ו.

אחר כך בא לידי ספר היקר דקדוקי סופרים למסכת חולין, וראיתי שם שהביא שבשני כתבי יד הגירסה ברש"י "בהכי" במקום "בהני", וברוך המניח שומרים בעולמו, אך לא זכר גירסת רש"י שעל הרי"ף, ורבינו יונתן מלוניל, ותלי"ת שזכינו לאמת ודוק.

אחר שנים יצא לאור הקובץ התורני היקר "כרם שלמה" דבאבוב (גליון ר"א) ושם נדפס מאמרו הנפלא של רבה של עיר קדשנו ירושלם ת"ו הוא הגאון האדר"ת זצ"ל הנקרא בשם "קוצו של יו"ד", "ואשר מכיל למעלה מעשרים מקומות בדברי

חז"ל ודברי רבותינו הראשונים נ"ע אשר על ידי שינוי קל כקוצו של יו"ד הכוונה משתנה והיה העקוב למישור, כדברי ידידי הרה"ג העורך שליט"א, ולחיבת הקודש הנני להעתיק בזה כל דברי הגאון האדר"ת ז"ל.

וכה כתב שם (אות ט'): "חולין (נ"ג א') קטע חד רישיה דחד מינייהו נח מריתחיה, ופירש רש"י נח ריתחיה בהני ולא חיישינן לדריסה באחריני עכ"ד, ותמוה דהתלמוד קאמר קטע רישיה דחד מינייהו, ולמה כתב רש"י בהני לשון רבים, והש"ך יו"ד (סימן נ"ז) הוציא מזה דין חדש שאפילו הרג שנים נח ריתחיה ע"ש, ודבריו תמוהים דלפי זה אין גבול אם שנים או גם יותר ותפשת מרובה לא תפשת.

אולם האמת יורה דרכו דטעות קלה נפלה בהעתקת המעתיקים וצריך לומר בהכי, ואין הכי נמי בחד לבד הוא דנח ריתחיה אבל בתרי לא, וכדברי הפוסקים שהביא הש"ך שם ואין שום סתירה להקל מדברי רש"י ז"ל עכ"ל, עד כאן דברי הגאון האדר"ת ז"ל. ונתתי הודאה לחי העולמים ב"ה שזכיתי לאמת ולדעתו של גדול זיע"א.

מיהו מה שהביא הגאון האדר"ת ז"ל שרבינו הש"ך ז"ל מלשון רש"י ז"ל זה הוציא דין חדש שאפילו הרג שנים נח ריתחיה, וכנ"ל, כעת איני יודע להיכן כיון, כי עיינתי בש"ך יו"ד (סימן נ"ז על סעיף ט' אות כ"ח) ולא ראיתי כלל שהביא דברי רש"י ז"ל הללו ושהוציא מדבריו תולדה ונפקותא זו, וגם בספר ש"ך הארוך שם עיינתי ולא מצאתי, ועיין גם בט"ז יו"ד (שם אות ט"ז), ובספר כנסת הגדולה שם (הגה"ט אות כ"ב), ופרי מגדים (במשבצות זהב שם, ושפתי דעת שם), ולגאון מהרש"ם ז"ל בדעת תורה (שם אות י"ט), ולמור"ז הגאון ז"ל בכף החיים (שם), וצ"ע.

ולפי שעה ימצא ויראה המעיין עוד דוגמאות לדבר שרש"י ז"ל שכל אות ואות בדברות רש"י ז"ל נפקותא גדולה יש בה, וכן שרש"י ז"ל בתיבה אחת ובאות אחת מיישב הדורים, בחיבורי מנוחת שלום ח"ב (סימן ט"ז), ובחיבורי ברית יעקב (סימן א' אות ד' ואות ו' ח'), ובחיבורי דרופתקי דאורייתא ח"א (סימן כ'), ובחיבורי זכות יצחק ח"ב (סימן י"ח דף ע"ט), ובחיבורי יחי יוסף (סימן י"ד דקל"ז רע"א), ובמאמרי בריש ספר יחי ראובן (דף כ' ואילך), ובשאר מקומות בחיבוריי ודוק היטב.

סימן י.

בענין משנת רש"י לפי חכמת האמת

שאלה: שמעתי כי פירוש רש"י ז"ל הגם שנכתב לפי פשוטו, מכל מקום כל דבריו מכוונים לפי חכמת האמת, נא לבאר ולכרר אם נכונה השמועה ושכמ"ה.

תשובה: אכן נכונים הדברים והשמועה אמיתית כי כך מקובלים אנחנו שכל משנת רש"י ז"ל מכוונת לפי חכמת האמת, וכל דברות רש"י ז"ל דברי ח"ן הן, והנני להעתיק לך מהמבואר אצלינו בס"ד בכללי רש"י ז"ל דילן.

מודעת זאת בכל הארץ כי רבינו הגדול רש"י ז"ל מלבד "אשר לא היה כמוהו מפרש הלשונות על כוונת אומדן" כעדות הרשב"ץ ז"ל בהקדמת ביאורו מגן אבות על מסכת אבות, עוד בה שכל דבריו של רש"י ז"ל מכוונים לפי חכמת האמת, ואף שרש"י ז"ל לכאורה מדבר לפי פשט הענינים, מכל מקום מלין לצד עילאה ימלל, ושם בסתר דבריו, וטומן ברמז, ודבריו מלאים ח"ן, וח"ן גנוז בדבריו. ואף שהדברים פשוטים גלויים וידועים, ראיתי לנכון לאסוף ולקבץ לפונדק אחד מה שמצאה ידי בזה בעזה"י עדות רבותינו עיני העדה גדולי הדורות ע"ה, ותפילתי שיהיו הדברים לתועלת וימצאו חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם אמן.

תחילה וראש אביא עדות גאון קדמון, לפני חמש מאות שנה, עוד קודם הגירוש, מר ניהו רבה רבי יצחק קארו ז"ל, דודו של מרן רבי יוסף קארו ז"ל בתשובתו הנדפסת בסוף שו"ת בית יוסף (דף שפ"ז ע"א) שכה כתב: "ונראה לי שגם רש"י ז"ל כוונתו כל מה שכיון הרמב"ן ז"ל [שכתב שהענין סוד גדול מסודות התורה], שרש"י ז"ל גם הוא היה מקובל, ותמהני על הרמב"ן ז"ל שכתב על דברי רש"י ז"ל אינו אמת, שאחר שנאמר שרש"י ז"ל כיון בזה כל מה שכיון הרמב"ן ז"ל, ודברי רש"י ז"ל אמת וצדק". [ועיין היטב לרמב"ן ז"ל עצמו בהקדמתו לביאור התורה, ובספר של"ה הקדוש (מסכת שבועות דף ל') עיין שם].

ונאון עוזינו הרב חיד"א ז"ל בספרו שם הגדולים (ערך רש"י דנ"ט רע"ג) כתב: "רש"י ז"ל היה לו יד ושם בקבלה, וכך ראיתי כתוב בכתב יד, וכן נראה ממה שכתבתי לעיל (ד"ה ומגדולי), ובחון לשון הזהב של רש"י בפרשת בשלח בפסוק אז ישיר משה שכתב: "יו"ד על שם המחשבה", גם ביבמות (ס"ג ב') פירש רש"י ז"ל פרגוד מפסיק בין שכינה למלאכים וכו', וכיון בזה להקדמת מהרח"ו זצ"ל הסתומה בעץ חיים ומפורשת בשערי קדושה" עכ"ל. [וכדברי הגאון חיד"א ז"ל מדברי רש"י בפרשת בשלח, כן כתב מדנפשיה הגאון רבי צדוק הכהן זצ"ל מלובלין בספרו פרי צדיק דברים (דמ"ג ע"א ד"ה איתא) ע"ש].

ושם לעיל בשם הגדולים כתב הגאון חיד"א ז"ל: "ובמגילת סתרי מהרח"ו זצ"ל כתב ידו ממש כתב: "רש"י ז"ל לאחר מותו בא בחלום לבן כתו רשב"ם ז"ל והקיצו, אמר לו מי אתה, אמר לו אני שלמה זקנך קום רחץ בנקיון כפיך ותלמד ממני קריאת שם הנעלם כי הכל לימדתך חוץ מזה", ועוד עיין לגאון חיד"א ז"ל בספרו יוסף תהלות לתהלים (פרק ו' ד"ה וכדמעתי ד"ז ע"ב).